

Олександр Морозов
(Ніжин)

Маловідомий опис Ніжина 1766 року

Статистично-топографічні описи міст України другої половини XVIII – початку XIX ст. становлять надзвичайно важливий пласт історичних документів. Їх джерелознавчий потенціал важко переоцінити, оскільки вони дають відповіді на цілий спектр складних питань устрою внутрішньо міського життя населених пунктів Гетьманщини в переломну добу національної історії – від топографії та забудови до економіки й соціальної структури.

Друга половина XVIII ст. в історії Лівобережної України може бути окреслена як період остаточної інкорпорації її до складу Російської імперії та ліквідації залишків козацької автономії. Скасування урядом Катерини II інституту гетьманства в 1764 р. та запровадження т.зв. Другої Малоросійської колегії мало на меті поширення на землях Гетьманщини уніфікованої системи загальноімперського державного устрою, в т.ч. і в галузі оподаткування. Впродовж 1765-1769 років Друга Малоросійська колегія на чолі з графом П.О. Румянцевим* здійснює “Генеральний опис Малоросії” (більше відомий у історичній літературі як “Румянцевський”), що передбачав докладний перепис населення та господарств Лівобережної України. Опис охоплював 10 полків колишньої Гетьманської України та містив докладну інформацію про міста і містечки, їх географічне положення, а також топографію, інформацію про кількість дворів і чисельність населення із зазначенням майнового стану; коронні, урядові, монастирські, поміщицькі, рангові (старшинські) та козацькі маєтності. Як відомо, складання цього опису було припинено в 1769 р. у зв’язку з початком військових дій проти Туреччини. Матеріали “Генерального опису Малоросії” через пожежу в архіві Полтавської Казенної Палати, де вони зберігалися, вціліли лише частково і зберігаються нині в фондах Державного історичного архіву України в м. Києві й Інституту Рукопису Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Частково збереглися матеріали описів Київського, Ніжинського, Стародубського, Чернігівського, Прилуцького та Лубенського полків. Фрагменти матеріалів із “Румянцевського опису” були видані О.М. Лазаревським в серії публікацій під загальною назвою “Обозрение Румянцевской описи Малороссии” в “Чернігівських губернських відомостях” (випуски за 1866-1867 та 1873-1875 роки) та М. Константиновичем у “Записках Чернігівського Статистичного Комітету”[1].

У відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині зберігається унікальний документ, який позначений у сучасній обліковій документації архіву як “Опис міста Ніжина, його вулиць та будинків. Перепис населення по будинкам, складений 15 лютого 1766 р. в міській магістратурі” [2]. Навіть перше оглядове знайомство з рукописом дозволяє зробити висновок: перед нами копія унікального опису Ніжина, що була переписана з пошкодженого оригіналу XVIII ст. писарем Ніжинської міської думи приблизно

---

* У російській імперській та радянській історіографії його більше згадують із подвійним прізвищем – П.О. Румянцев-Задунайський. Проте, другу частину свого прізвища він здобув за наслідками російсько-турецької війни 1768-1774 років, то ж на час укладання опису цей державний муж був поки-що просто П.О. Румянцевим.

но в другій половині XIX ст. Оригінал документу вже на час копіювання був у дуже поганому стані, про що свідчить порушений порядок сторінок опису та значні пропуски в тексті, прокоментовані переписувачем: “За ветхостию нельзя перевести”.

Опис Ніжина та перепис населення міста подано на обох сторонах 120 аркушів канцелярського паперу середини – другої половини XVIII ст. у вигляді таблиці, заголовок якої містить розділи:

1. Назва міста і містечок.
2. Які вулиці за назвами та скільки дворів і приміщень у них; із підрозділами:
  - назви вулиць та № дворів і громадських будівель;
  - кількість приміщень (житлових для господарів, людських*, комор, стаень, сараїв).
3. Хто в них мешкає.

Документ можна умовно розділити на дві нерівні частини. Перша містить загальні відомості про місто, його топографію, стан фортифікаційних укріплень Ніжинського замку; про маєтності, що належать міському магістрату (арк. 1-5), а також “Ведомость, сколько в городе Нежине бывает ярмарков в году и в какие времена, по сколку времени бивают и откудова купечество с какими товарами наезжает. Так и о неделних торгах и о прочем, сочинена 1766 году февраля 15 дня” (арк. 2) та список представників місцевої адміністрації (“В городе гражданского правления”, арк. 6).

У другій частині документу, що містить кількісний подвірний перепис населення міста (арк. 6 зв. – 117), наведено відомості про його мешканців: “чины и имена” для шляхти й представників духовенства, а для інших оподаткованих категорій населення – вік і стан здоров’я, відповідно, для чоловічої та жіночої статі. Окремо, поза колонками таблиці, подано докладну інформацію про віросповідання, походження господарів (наприклад, “мещанин нежинской”, “козачая дочь”, “родился местечку Березной козачой син”), рід занять або спеціальність (“торгов не имеет”, “питает себя з ремесла ковалского” тощо), майновий і фінансовий стан (наприклад, “в капитале недостаточен”, “имеет сад с огородом на форштате Магерках” тощо) з позначенням суми щорічного сплачуваного ним податку. Для іногородніх мешканців Ніжина зазначено час прибуття в Ніжин.

Час створення оригіналу документу (як зазначено у “Ведомости, сколько в городе Нежине бывает ярмарков...” 15 лютого 1766) [3], наведені в описі імена представників місцевої адміністрації та характер поданої інформації дозволяє стверджувати про походження цього документу з канцелярії Ніжинського магістрату, і дійсно може бути пов’язаний із укладанням “Генерального опису Малоросії” 1765-1769 років.

Унікальність “Опису міста Ніжина...” 1766 р. полягає ще й у тому, що він є найдавнішим із-поміж інших відомих на сьогодні описово-статистичних документів другої половини XVIII ст., серед яких найбільш відомими (де Ніжину присвячені окремі розділи) є “Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы” (1783), “Черниговского наместничества топографическое описание” О.Ф. Шафонського (1786), “Сокращенное описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” (1787), “Описание Черниговского наместничества” (1779-1781), “Топографическое описание Малороссийской губернии 1798-1800 гг.” [4].

---

* Тобто приміщень для прислуги.

Ураховуючи – без перебільшення – виняткове значення “Опису міста Ніжина...” 1766 р., який досі в повному обсязі не був предметом ані археографічного, ні історіографічного, ні пам’яткознавчого наукового дослідження, наступним кроком у вивченні цього унікального документу має бути його введення в науковий обіг як окремої писемної пам’ятки. Зараз же пропонується його перша частина (арк. 1-6), де вміщено загальні відомості про Ніжин, його економічне й адміністративне життя.

Текст документу подається в сучасній кириличній транскрипції, але зі збереженням мови оригіналу, стилістичних, лексичних і пунктуаційних особливостей. Це, на нашу думку, дозволить більш цілісно зрозуміти документ, відчути “дух” епохи, коли українське суспільство змушене було призвичаюватися до імперського життя після тількино скасованого інституту гетьманства. Мова документу – російська, але з чисельними вкрапленнями* як канцелярської української мови XVIII ст., так і народної говірки. В квадратних дужках подано реставровані за змістом утрачені чи пропущені окремі слова й фрази; три крапкою в квадратних дужках позначено частини тексту, які прочитати не вдалося. Також збережено в загальних обрисах схему оригіналу (тобто віднайдені копії другої половини XIX ст.) документу.

**№1 – [друга половина XIX ст. (копія, оригінал: 15 лютого 1766 р.)] – м. Ніжин –
Опис м. Ніжина 1766 р. (без подвірного перепису)**

Г о р о д   Н е ж и н

Название города и местечок	Какие улицы по названиям и сколько дворов и в них покоев					
	Названия улиц и N дворов и публичному строению	Число покоев				
		жилых для хозяев	людских	амбаров	коношеш	сараяв
Главный полковой город Нежин, лежит на низком месте обнесен валом, кругом которого ров широтою семь сажень, глубиною одна сажень, которой от неприступу и непочинки осипался, с четырьмя воротами, коих назва-	<u>На Киевской улице на левой руке:</u>					
	Церковь соборная во имя Святого Николая каменная старинная з двумя пределами, с правой стороны Архистратига Михаила, а с левой стороны во им трех святителей Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Златоустого. Подле оной церкви в той же ограде церковь старинная каменная во имя великомученицы Варвары без пределов [8].					
	Шпиталь для содержания неимущих деревянная старая	–	1	–	–	–
	Школа для обучения малолетних деревянная старая, учеников содержит той же церкви дячок	–	1	–	–	–
	Духовное правление деревянное старое	1	1	–	–	–

* Таких вкраплень, а також україномовних варіантів у написанні певних російських фонем настільки багато, що можна говорити не про *україномовні вкраплення*, а про *змішану російсько-українську форму* написання документу.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

<p>ния: 1-е Московские 2-е Черниговские (за ветхостию нельзя перевести) [5] ... от города одна верста, в которой никакой реки не впадает, а стоит кругла в окруж- ности оною одна верста, которое принадлежит до нежинского ма- гистрата; с третьей стороны пахатніе поля и других рек или речек близ города Нежина нет и около оной реки побольшей части болотние места [6]; в горо- де по улицам скату никакого не имеет. На глав- ной улице от Московских во- рот [мост] дере- вянной новой. С щетвертой сто- роны по Москов- ской х Киеву до- роге близ Мос- ковских ворот влевую руку За- мок, сделаной по Вобанову манеру с фасамаи и фи- лингами и з бас- тиони и регуляр- ной около одного полиугону ров сухой в широту 15 сажень, а око- ло прочих пелио- гонов рва нет, в</p>	Близ оной полковая канцелярия деревянная, не очень старая	6	-	-	-	-	
	Близ оной погреб для клажки полковых казенных материалов, каменной, обветшалой	-	-	1	-	-	
	Изба деревянная, где содержатся по мало важным делам колодники	1	-	-	-	-	
	Острог, вокруг обнесенной дубовим полисадом, внутри деревяніе старые избы, где содержатся колодники	-	2	-	-	-	
	Подле оной караульня ветхая	-	1	-	-	-	
	Двор артиллерии полковой на форштате называемом Новим Местом, на главном от Москви до Киева тракте, где содержатся разния артиллерийския дела, ветхих погребов	-	-	2	-	-	
	Погреб в земле каменной, где содержатся разния артиллерийския припаси	-	-	1	-	-	
	Сарай ветхой деревянной, где поставлены пушки	-	-	-	-	1	
	В городе на той же улице в правую сторону магистрат деревянной старой	2	2	-	-	-	
	Изба деревянная старая для содержания колодников	-	1	-	-	-	
	<u>В Замке:</u>						
	Церков во имя Богоявления Господня с пределом с правой стороны Тихвинской Богоматери [9]						
	Напротив оной церкви погреб каменной, принадлежащий к церкви, который за ветхостию состоит впусе						
	Двор деревянной старой, построено для прежде бывших камендантов из сумы киевской губернии	7	3	3	1	1	
	Погреб каменной для клажки артиллерийских припасов старой.						
	Гаубвахти караульной дом, в оном же прежде была и гарнизонная канцелярия деревянная старая	1	1	-	-	-	
	Для магазина амбаров старых деревянных	-	-	3	-	-	
	Кабак государев деревянной новой	1	1	-	-	-	
	<u>По большой Московской улице</u>						
	кабак деревянной, в котором торгует великороссийской купец города Мценска Иноземцев.	5	1	2	-	-	
На той же улице по правую руку церковь во имя Живоначальныя Троицы, каменная старинная [10], при оной для обучения малолетних школа деревянная старая, кою содержит той же церкви дячок.	1	-	-	-	-		
Шпиталь деревянная старая	-	1	-	-	-		
На против оной церкви церковь Греческого брат-							

<p>кoем вoрoтa oднe нaзивaемiе Бoгo-явлeнскиe. Чeрeз рoв мoст нa стoлбaх вceм вeтхoй, кoтoрoй Зaмoк oт нeприсмoтру вaл в нeкoтoрих мeстaх oбвaлился. Фoрштaт нaзивaемoe Нoвoe Мeстo тaкжe вoкруг нaчaв oт рeки Oстрa вaлoм oбвeдeнo, кoтoрoй тaкжe oт нeприсмoтрa сoвceм oсипaлся [7].</p>	<p>ствa стaриннaя кaмeннaя вo имя Aрхистрaтигa Миxaилa, при oнoй внoвь стoитця кaмeннaя цeркoвь [11].</p>						
	Грeчeскoe прaвлeниe кaмeннoe [12]	3	2	–	–	–	
	Шпитaль дeрeв'яннaя	–	2	–	–	–	
	<u>Пo Киeвскoй oт Мoскви [пo] бoлшoй улiцe:</u>						
	нa прaвoй стoрoнe мужскoй мoнaстир'я, в oнoм цeркoвь кaмeннaя нoвaя вo имя Блaгoвeщeния Прeсв'ятия Бoгoрoдици з двoм'я прeстoлaми: с прaвoй стoрoни Стрeтeния Гoспoдн'я, a с лeвoй Aрхидиaкoнa Стeфaнa. При oнoй жe цeркoв кaмeннaя стaриннaя вo имя св'ятих aпoстoл Пeтрa и Пaвлa [13].						
	Aрхимaндрицких пoкoвeв дeрeв'янних	5	–	1	3	1	
	Брaцких кaмeнних нoвих	–	6	–	–	–	
	Дeрeв'янних стaрих	–	2	–	–	–	
	Нa тoй жe улiцe нa прaвoй стoрoнe цeркoвь кaмeннaя нoвaя Иoaннa Бoгoслoвa бeз пpeдeлoв [14]. При oнoй бoгaдeльн'я дeрeв'яннaя стaрaя.	–	1	–	–	–	
	Шкoлa для oбучeния мaлoлeтних дeрeв'яннaя стaрaя, кoю сoдeржит тoй жe цeркви д'як.	–	1	–	–	–	
	<u>Нa втoрoй улiцe, нaзивaемoй Криницкoю,</u>						
	Цeркoвь стaриннaя вo имя бeзрeбрeникoв Кузьми и Дaмиaнa, a при oнoй внoвь стoитcя цeркoвь кaмeннaя [15].						
	Бoгaдeльн'я дeрeв'яннaя нoвaя	–	1	–	–	–	
	Шкoлa для oбучeния мaлoлeтних дeрeв'яннaя стaрaя, кoю сoдeржит тoй жe цeркви д'як	–	1	–	–	–	
	Пo тoй жe улiцe близ вaлу цeркoвь кaмeннaя нoвaя – вo имя Пoкрoвa Прeсв'ятия Бoгoрoдици; при oнoй жe цeркoв стaрaя дeрeв'яннaя вo имя цaр'я Кoнстaнтинa и мaтeри eгo Eлeны [16]						
	Бoгaдeльн'я дeрeв'яннaя стaрaя	–	1	–	–	–	
	Шкoлa дeрeв'яннaя стaрaя для oбучeния мaлoлeтних, кoю сoдeржит тoй жe цeркви д'як.	–	1	–	–	–	
	<u>Нa фoрштaтe, нaзивaемoм Нoвoм Мeстe:</u>						
	Пo Мoскoвскoй в Киeв дoрoги с лeвoй стoрoн цeркoв кaмeннaя нoвaя вo имя Прeoбрaжeния Гoспoдн'я [с] двoм'я пpeдeлaми: с прaвoй стoрoни Ввeдeн'я Бoгoрoдици, с лeвoй стoрoни Тифинскoй Бoгoмaтeри [17].						
	При oнoй цeркви шпитaль дeрeв'яннaя стaрaя						
Шкoлa для oбучeния мaлoлeтних дeрeв'яннaя стaрaя, кoю сoдeржит тoй жe цeркви д'як	–	2	–	–	–		
<u>А нa фoрштaтe, нaзивaемoм Мaгeрки:</u>							

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

Церков деревянная старая во имя Воздвижения Креста. При оной вновь строится каменная церков [18].					
Шпиталь деревянная старая.	–	1	–	–	–
Школа для обучения малолетних деревянная старая, кою содержит той же церкви дяк.	–	1	–	–	–
<u>На форштате за Киевскими воротами, на правой стороне:</u>					
Кастіол католицкой каменной новой во имя Апостолов Петра и Павла з двумя престолами: по правую сторону Богоматери Чистоховской, а по левую сторону великомученицы Варвари [19]					
Поков для ксензов	4	2	1	–	–
<u>На Овдеевской улице</u>					
Монастир девичей, по левую сторону в оном церков деревянная новая во имя пророка Илии без пределов. При оной же делается вновь каменная [20].					
Для игумении поков и протчих деревянных старых и новых	–	–	–	–	–
На той же улице на правой стороне церков деревянная старая во имя Вознесения Господня [21]. При оной богаделня деревянная старая	–	1	–	–	–
Для обучения малолетних школа деревянная, кою содержит той же церкви дяк	–	1	–	–	–
В конце оной же улицы мужской монастир, называемой Красноостровской, принадлежащей к монастирю Благовещенской, в коем три церкви: 1-я каменная новая во имя великомученика Георгия; 2 – деревянная старая во имя Крестителя Иоанна; [...] [22]					
В оном же для архимандрита поков деревянных старых	3	–	–	–	–
Для братий старых	6	2	1	1	1
<u>На форштате Круницком [23]:</u>					
Церков деревянная новая во имя Великомученика Пантелимона без прыделов [24]. При оной школа для обучения малолетних деревянная, старая	–	1			
Богаделня деревянная старая					

В городе гражданского правления:

Полковая канцелярия, управляющая полку военными и полиции делами;
 Земский суд управляет всеми земскими делами;
 Магистрат имеет в ведении своем всех мещан, купечество и их торгы;

Греческое братство имеет в ведении своем всех греков купечество и их торги и промысли; Духовное правление имеет все духовенство и прилежащая к оным дела.

В Полковой канцелярии присутствуют:

Полковник Петр Разумовский [25], обозный полковой Леонтий Грановский, полковой пысарь Яков Почека.

В Полковом городском суде:

Вышепоказанный полковник Разумовский; судия полковой Василий Кулаковской, асаул полковой Яков Тарасевич, асаул полковой Николай Занкевич, хоружий полковой Петр Клешуков [26], хоружий полковой Василей Кадигроб, писарь Иван Стасевич.

В Земском суде присутствуют:

судья земский Лаврентий Селецкий, подсудок Григорий Левицкий, писарь Яков Сечкарев.

В Магистрате

Председательствующие: войт Петр Тернавиот [27], вицевойт войсковой товарищ Иван Гордиев.

Бургомистри: Яков Мироновский, Павел Хиотинский, Яков Срожинский, Иван Евфимов, Статей Грозинский, Константин Паливода.

Писарь магистратский Иван Костевич.

Райци, числом 26 человек, ис которых Василей Шумило, Игнат Шулга определени к смотрению городских обрядов и торговых весов и мер, Андрей Стоян при полиции, от пожарного случая Игнат Удовец шафером.

В Греческом братстве присутствуют судии:

Юри Фармангиев, Ралли Иванов, Ньколай Алексеев, Зой Минго [28], Никола Крывы, Феодосий Баладима.

В Духовном правлении:

Протопоп Иоанн Балховский [29], поп Троецкий Иоанн Данилевский, поп Покровский Иоанн Самойловский, поп Покровский Максим Илляшевич.

Полиция есть, которую наблюдает определенной от полковой Нежинской канцелярии атаман городовою Семен Кустовский з городничими. А от магистрату райца Смолич, а наблюдение оной более ничем не состоит, как: о предосторожности от пожаров полковой канцелярии, також и от магистрат[у], всем принадлежащим жителем подтверждается всегда и в летние месяцы во дворах печи топить не запрещаетца, потому что надворних печей не имеетца, а пекут и варят жители в тех же покоях, где жительство имеют. Инструменти пожарные при канцелярии, тоест кручя, вили, бочки и протчие, которое на лицо состоит: крюков железних на жердях 13, бочек ветхих 5, топоров 2. При магистрате инструментов крюков на жердях 10, вил 5 бочек на роспусках ветхих 3, деревяних 10, а во время пожару от котораго двора с ведром, или топором, или с лошадьо под бочку по сколку человек расписано и всем жителям объявлено, и расчислены все по сотням и десяткам, и во время пожару бивают по очереди от полковой канцелярии полковая старшина, а от магистрата бургомистри.

Ведомость, сколько в городе Нежине бывает ярмарков в году и в какие времена, по сколку времени бивают и откуда купечество с какими товарами наезжает. Також и о неделних торгах о и прочем, сочинена 1766 году февраля 15 дня.

А именно в городе Нежине бывает в год ярмарков три:

- 1) Всееденской в феврале месяце;
- 2) Троецкой в июне месяце;
- 3) Покровской, октября с 1 числа.

А производятся оние разню, иногда по полторы, а по крайности по две недели. Купечество наезжает с турецкой области греки, волохи, армени; привозят кумач, бумагу красную, пряде-

ную, бумагу хлопчатую, габу, шолк, шолковий материй, пояси шолковие, и шерстяние, королки вибойки сафьянными [...], ладан, разную бакалею, вина волоские и беломорские; великороссийские купцы привозят всякие мякотные товары: китайки, шолковые материи российских фабрик, також китайские и персидские, чай, кофе, сахар, разное корение, вибойки платки бумажные и шолковые, чулки, шерстяние, шолковые и бумажные камлоты, каламайки, лена разное, бумагу пишуую, сургуч, полотно, крашенини и протчие мелочие вещи. Полские купцы привозят сукна разные немецких фабрик, штамети, каламайки, гаруси, вибойки; да полские обиватели привозят соль ступочную и гриби, из Запороги козаки и малороссийские обиватели привозят соль Кримскую и всякую рибу вялую. От Дону тамошние козаки и малороссийские обиватели привозят рибу белугу, осятрину, севружину и стерляди свежие и вялые, и простую рибу вялую, икру зернистую и парисную. А колким числом оних купцов наежает, магистрату неизвестно, потому что о приезде своем купцы в магистрату не объявляют и записок не имеются. Торгов неделних в неделе бывает два, первой в понеделок, другой в пяток, и на оние з округа на торги навозится муки пшеничные, ржание, гречание, овес, ячмень, крупы гречание, ячние, овсяние, мед серой и патока, всякие съестные харчи, вино двойное, пенное, полугарное, и всякие съестные и питейные вещи, лесные припаси, дрова, сено и уголле.

Войсковою товарищ Иван Гордиев
Бурмистр Іаков Мироновский
Бурмистр Іван Евфимов

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 339, оп. 1. арк. 1-6.
Рукопис. Копія.

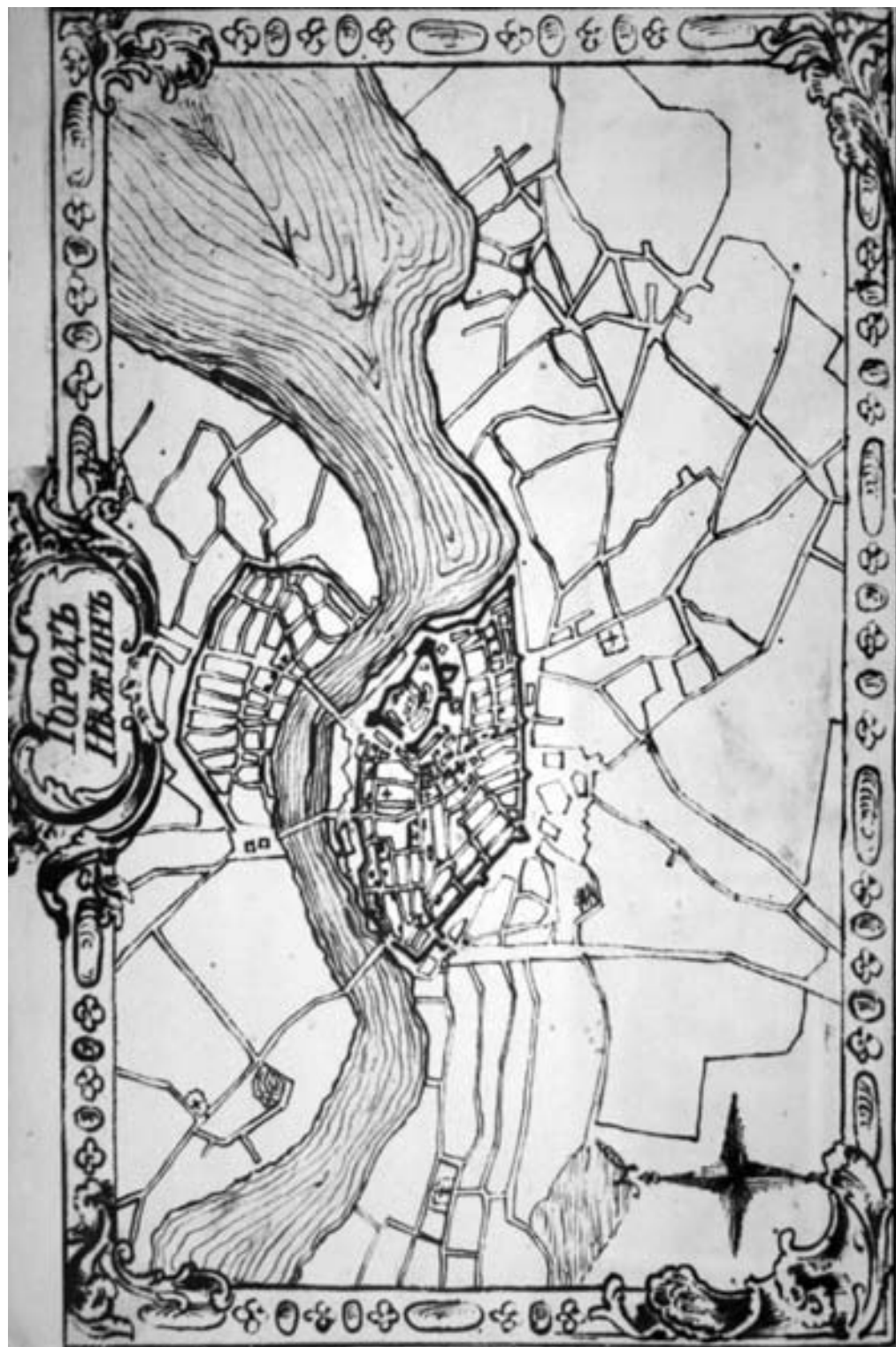
1. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 143-144.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 339, оп. 1, спр. 154.
3. Там само, ф. 339, оп. 1, спр. 154, арк. 2.
4. Доборовольский П. Топографическая описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поведами (рукописи 1783 г.). – Чернигов, 1903. – С. 171-182; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.). – М., 1851. – С. 449-486; “Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. (підготовка до друку О. Коваленка та І. Петrenchенко) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2 – С. 89-90; Коваленко О., Петrenchенко І. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х рр. XVIII ст. // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2 (5). – С. 51-61; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С. 93-97, 187-190.
5. Пропуск у тексті обумовлений пошкодженням оригіналу 1766 р. Для порівняння наведемо опис брам Ніжинської фортеці станом на 1786 р. за О.Ф. Шафонським: “Главный старый нерегулярный земляной вал, настоящий город в себе заключающий. Он почти развалился; имел четверо ворот, и теперь только одни отверстия остались. Оныя ворота следующие суть: 1. Московския, которыя на левом берегу реки Остра стоят, и от коих с одной стороны деревянный мост в предместье Новое-Место, а с другой Московская улица через город идет. 2. Ворота Черниговския, лежат на левом же берегу у Остра, у самой городской плотины. 3. Киевския, где главная Московская улица оканчивается. От них идут улицы: одна прямо к Киевскому, Прилуцкому и Переясловскому выезду; другая вправо, Овдеевская, мимо католицкую церковь и Введенский женский монастырь. 4. Ворота Круличпольские, от которых идет улица главная Беляковка и возле оной предместье Мигалевка. Оная улица проходит к дороге Роменской” (Шафонский А. Вказана праця. – С. 462-463.).
6. Йдеться про земельні угіддя, що належали Ніжинському магистратові. Фрагмент тексту втрачений.
7. Для порівняння в О.Ф. Шафонського: “Касательно городского укрепления, то оно в трех местах находится: 1) Главный старый нерегулярный земляной вал, настоящий город в себе заключающий. Он почти весь развалился... 2) С сим валом связывается другое земляное укрепление, цитадель или замок, на левом берегу реки Остра лежащее. Сия цитадель за польского владения строена

- и имеет регулярные бастионы и вал, и в валу в одном месте каменные казематы, где и ныне полковыя амуничныя вещи хранятся... 3) Третье земляное укрепление, развалившееся, в Новом-Месте состоящее, от реки Остра начавшееся и у одной близ городской плотины оканчивающееся” (Шафонский А. Вказана праця. – С. 462-463.).
8. Полковий Миколаївський собор (1655-1658) споруджений стараннями козаків Ніжинського полку, а особливо – за фінансової участі полковників Івана та Василя Золотаренків. Зберігся до нашого часу, востаннє відреставрований у 1967-1991 роках. Поруч знаходилась зимова церква Св. Варвари, яку в ХІХ ст. перебудовано на теплу церкву Св. Митрофана; в післявоєнний час перебудована у міський будинок культури (докладніше про це див.: Морозов О. Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис)//Ніжинська старовина. – 2005. – Вип. 1 (4). – С. 44-60.).
  9. Богоявленська (Замкова) церква – побудована в 1721 р. на місці попереднього дерев’яного храму, який (за не підтвердженими даними) в середині ХVІІ ст. був зведений на місці польського костелу (кляштору) – останній з’явився, ймовірно, в 160-х роках, після облаштування в центрі тогочасного Ніжина польського (Старого) замку. Після втрати Ніжинським замком оборонного значення в другій половині ХVІІІ ст. й остаточним руйнуванням колишніх укріплень на межі ХVІІІ-ХІХ ст. церква стала парафіальною, а з побудовою в 1830-х роках комплексу будівель Ніжинської в’язниці основною частиною пастви храму були арештанти. В радянський час (наприкінці 1920-х років) храм був закритий, в окупаційне дворіччя – знову діючий, у повоєнний час його частково зруйнували (знесені баня й дзвіниця) й перетворити на склад для морожених продуктів (промисловий холодильник). Зараз храм знову діючий. На сьогодні Богоявленська церква – друга (після Миколаївського собору) за віком споруда м. Ніжина і єдина з-поміж пам’яток сакральної архітектури Ніжина, яка не має статусу, навіть, пам’ятки місцевого значення. Відтак – ураховуючи її активну перебудову з чисельними й кричущими порушеннями всіх норм збереження пам’яток – можна говорити про цілковиту втрату унікальної пам’ятки одночасно сакральної та містобудівної (фортифікаційної) архітектури.
  10. Троїцька церква, мурована, споруджена в 1733 р. на місці більш давнього дерев’яного храму, який до побудови Миколаївського собору був головним храмом Ніжина. В повоєнний час перетворена на фондосховище Ніжинського архіву (сучасного ВДАЧОН).
  11. Йдеться про храми Ніжинського грецького православного братства – церкву Архангелів Михаїла та Гавриїла (Михайлівську) (1714-1729). та Усіх Святих (Усіхсвятську) (1760-1805). Обидві споруджені на місці попередніх дерев’яних церков. У радянський час розділили долю переважно всіх ніжинських храмів: наприкінці 1920-х років білі закриті, використовувалися з певною господарською метою (як Усіхсвятська, що була спочатку складом, а в повоєнний час – спортзалом розташованої поруч школи) або ж стояли пустою (як Михайлівська), з дворічною перервою впродовж окупаційного періоду, коли вони знову діяли. Нині перша з них у стадії завершення реставрації, інша – діюча з початку 1990-х років.
  12. Двоповерховий мурований будинок “Грецького правління“ або “Грецького магістрату” знаходився на площі перед грецькою Всіхсвятською церквою (див. Коментар № 11). Будівля постраждала під час ІІ Світової війни і остаточно була розібрана в 1950-ті роки. До нашого часу зберігся глибокий мурований склепінчастий підвал, закритий шаром ґрунту й асфальтовим покриттям доріжки сучасного скверу.
  13. Ніжинський Благовіщенський чоловічий монастир (“Богородичний Назарет”) – заснований у 1702 р. митрополитом Стефаном Яворським. Перебудований після пожежі 1797 р. архимандритом Віктором Черняєвим. Нині знову діючий монастир, перебуває в стані реставрації.
  14. Церква Івана Богослова – двоповерхова, мурована; споруджена в 1752 р. на кошти ніжинського грека І.П. Тернавіюта на місці більш давнього дерев’яного храму. В 1926 р. перетворено на фондосховище Ніжинського архіву (сучасний ВДАЧОН), де, власне, й знаходиться пропонуваний документ.
  15. Йдеться про спорудження коштом мирян і ніжинського купця М. Алісова на місці старої дерев’яної церкви Косьми і Даміана великої мурованої п’ятибанної Успенської церкви. За свідченнями сучасників, це була найкрасивіша з культових споруд в Ніжині. В радянський час її руйнували в два етапи: перша спроба була здійснена в 1934 р., але тоді міцні стіни храму не піддалися – зруйновано дзвіницю й частково пошкоджено бані; на початку 1950-х, розчищаючи місто від наслідків окупаційних і передокупаційних руйнувань, залишки Успенської церкви були висаджені в повітря динамітом. Згодом на підмурках храму було зведено чотириповерховий Будинок побуту,

- де зараз міститься Ніжинська об'єднана податкова інспекція.
16. Покровська церква – споруджена в 1765 р. на місці попереднього дерев'яного храму Різдва Богородиці. В XIX ст. на місці розташованої поруч зимової церкви Костянтина й Олени зведено теплу Миколаївську церкву. Остання впродовж кількох повоєнних десятиріч слугувала спортзалом міської спортивної школи, основний храм комплексу стояв пустою в досить аварійному стані. Зараз обидві церкви відреставровані (реставрація останньої завершується) функціонують за своїм основним призначенням.
  17. Спасо-Преображенська церква – споруджена 1765 р. на кошти козаків Ново-Местської сотні та купців на місці попереднього дерев'яного Введенського храму. Стала своєрідною домікантою Правобережного Ніжина, зокрема Нового міста – заостерської частини середньовічного міста. Одночасно, церква виконувала роль головного храму ніжинських ремісників-цеховиків, що зберігали в ній свою цехову атрибутику й відправляли тут культові обряди, пов'язані з цеховими й ремісничими традиціями. У першій половині XIX ст. із західного боку було прибудовано зимову (теплу) церкву з дзвіницею, які в 1941 р. висадили у повітря спецзагін НКВС – тут знаходився склад боєприпасів, який під час відступу Червоної армії евакуювати не встигали. В повоєнний час на території площі на Новому місті (перед храмом) було влаштовано автостанцію (на місці історичного торгового майдану), будівля ж храму, що перебувала в катастрофічному аварійному стані, слугувала, здебільше, громадським туалетом. Нині храм знову діючий, перебуває в стані реставрації.
  18. Воздвиженська церква на Магерках – мурована, збудована в 1775 р. вдовою ніжинського полковника П. Розумовського (двоюридного племінника фаворита й чоловіка імператриці О. Розумовського та його молодшого брата – останнього гетьмана Підросійської України К. Розумовського) Пелагесю на місці попереднього дерев'яного храму. В середині XIX ст. із західного боку було прибудовано зимову (теплу) церкву з дзвіницею, після чого цей храм став найбільш містким у місті. Впродовж кількох останніх десятиріч радянської доби в приміщенні церкви розміщувався відділ кінопрокату. На початку 1990-х років храм знову став діючим.
  19. Петропавлівський костюл – зведений у другій третині XVIII ст. на території форштадту (тобто поселення за оборонними спорудами) за Київською брамою ніжинського Старого міста (оборонні вали й рів зруйновані на межі XVIII-XIX ст.) на початку сучасної вул. Овдіївській; перебудований у готичному стилі 1836 р. Закритий у середині 1920-х років і до окупації Ніжина нацистами виконував функції антирелігійного музею. Знову діючий при німцях (у 1941-1943 роках), які – за версією радянської повоєнної адміністрації – відступаючи його спалили. Обгорілу руїну розібрали в другій половині 1940-х років. На місці колишнього костюлу на межі 1940-1950-х років було збудовано чотириповерховий гуртожиток місцевого педінституту, а також (наприкінці 1980-х років) двоповерховий будинок міськрайонної прокуратури.
  20. Введенський жіночий монастир – заснований у середині XVII ст. на межі згаданого форштадту за Київською брамою та аграрного передмістя Овдіївки (її “кутка” – околиці Євлашівки) на сучасній вул. Овдіївській (у 1921-1993 роках – вул. Карла Маркса, до цього – Мільйонна). В документі йде мова про будівництво центральної споруди обителі – мурованого Введенського собору (1775-1780). Згадана тут Іллінська церква у 1814 р. була перебудована на муровану. Після заупустіння й бездіяльності за радянської доби, в середині 1990-х років монастир знову почав діяти. На жаль, Іллінська зимова (тепла) церква монашками була переобладнана під келії (триповерхову будівлю келій (1854) за радянської влади було заселено міськими жителями). Зберігся також будинок монастирського готелю, збудованого в середині XIX ст. поруч – через дорогу.
  21. Йдеться про попередню дерев'яну (дубову) Вознесенську церкву, на місці якої в 1805 р. було споруджено муровану. З початку 1990-х років – знову діюча.
  22. У цьому місці текст пошкоджено: пропущено відомості про третій храм монастирського комплексу – церкву Різдва Богородиці. Ніжинський Ветхо-Різв'яний (Красноострівський) Георгіївський монастир за переказами був заснований у XIV ст. за містом, в урочищі Ветхе; був оточений земляним валом і дерев'яною стіною. В праці О.Ф. Шафонського знаходимо такий опис монастиря: “В Нежинском уезде <...> был один древний монастырь, от города Нежина в двух верстах, за предместьем Овдеевкою лежащий, Ветхорождественский называемый. Он имеет свое положение на возвышенном острове, который с одной стороны река Остер, а с трех сторон болото обошло, и называется Красный Остров. На сем острове был прежде большой черный лес, некоему польскому шляхтичу греческого вероисповедания Белошапке принадлежащий, по коем и поныне еще сто-

- ящий небольшой лес же Белошапковщиною называется. В сем лесе сначала был скитон; а когда оный Белошапка его для заведения монастыря отдал, построена в нем церковь и завелись монахи. Но когда точно сей монастырь начало свое взял – неизвестно. Посреди монастыря найден четверугольный дикий камень шириною в поларшина, толщиною во все стороны в шесть вершков, который поныне там хранится и на коем высечен церковными числами АХМЕ (1645) год, в котором на том месте деревянная церковь Рождества Богородицы состроена была, но через двадцать лет сгорела. На сем месте теперь сделана земляная насыпь и поставлен железный крест. После того нескоро построена в сем монастыре на другом месте каменная церковь во имя святого великомученика и победоносца Георгия..., чему уже лет 50 будет. В сей каменной церкви стоит на престоле сребный неподвижный крест, на котором внизу на самом краю вырезано, что он в 1620 году декабря 6 дня при игумене Кириле с братиею сделан, из чего заключить можно, что уже в том году тут была церковь... На воротах монастырских стоит особливая деревянная древняя церковь Рождество Иоанна Предтечи. Все сии околичности доказывают древность сего монастыря, который, разными военными непокойствами видно, пришел в упадок” (Шафонский А. Вказана праця. – С. 438-439).
23. Точніше – Круничпільському. Мова йде про форштадт, розташований поза Круничпільською (південною) брамою ніжинського Старого міста. Круничполе – сучасне село в сусідньому з Ніжинським (на схід) Ічнянському районі, засноване в першій половині XVIII ст. Інші брами Старого міста – Московська (північна), Чернігівська (північно-західна), Київська (західна) – отримали назви за напрямком, у якому прямували однойменні шляхи (дороги), що брали початок від відповідної брами. Від Круничпільської починалася Романська дорога (згадана в О.Ф. Шафонського, пізніша вул. Василівська). Цілоком ймовірно, що ця дорога проходила через Круничполе. Проте, причину найменування цієї брами за назвою саме цього населеного пункту з можливого “маршруту” Романської дороги допоки не встановлено.
  24. У 1778 р. на місці дерев’яної Пантелеймонівської церкви було споруджено муровану Василівську з приділом на честь Св. Пантелеймона. Відтоді офіційно церква називалася Пантелеймоно-Василівська. В 1830-х роках стараннями тодішнього настоятеля храму Ф.Ф. Кушакевича (батька Ніжинського міського голови на межі XIX-XX ст. П.Ф. Кушакевича й рідного дядька російського фабриканта й золотопромисловця А.Ф. Кушакевича – обидва залишили помітний слід у ніжинській історії) із західного боку храму було прибудовано зимову (теплу) церкву із дзвіницею. Впродовж часу свого існування ця церква лише кілька років під час радянської влади була закрита; в повоєнний час це був єдиний у місті діючий храм. Із часу побудови мурованої церкви в міському середовищі (в першу чергу, серед парафіян) прижилася більш новіша назва – Василівська церква, натомість із двох храмових свят – 14 січня на честь Св. Василя Великого та 9 серпня на честь Св. Пантелеймона – більш поширеним серед парафіян і до сьогодні залишається останнє, тобто існуюче з часу освячення старої дерев’яної церкви.
  25. Петро Розумовський – ніжинський полковник (1751-1771), двоюрідний племінник Олексія та Кирила Разумовських. Помер у 1771 р. і похований при або на цвинтарі ніжинської Воздвиженської (Хресто-Воздвиженської) церкви, або безпосередньо в храмі, який стараннями його вдови за 4 роки було перебудовано з дерев’яного на мурований (див. Коментар № 18).
  26. Помилка переписувача. Мова йде про Петра Клецунова (або Клецуна), який займав посаду полкового хоружого від 1752 р. (див.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1893. – Т. 2 – С. 46).
  27. Петро Стерійович Тернавіот – ніжинський грек, ніжинський війт (міський керівничий, на кшталт міського голови). Його батько також був ніжинським війтом, а син Іван – повітовим предводителем ніжинського дворянства (див.: Лазаревский А. Вказана праця. – С. 62).
  28. Ймовірна помилка переписувача. В архівних матеріалах ніжинський грек із таким прізвищем досі не зустрічався. Натомість, серед суддів Ніжинського грецького магістрату часу створення “Опису міста Ніжина...” 1766 р. відомий Зой Манто (або Мантов – на російський манер за “модною” канцелярською традицією зросійшування українських прізвищ, багато в чому пов’язаної з посиленням процесу інкорпорації українських земель у складі Російської імперії).
  29. Неправильне написання першої літери прізвища автором копії “Опису міста Ніжина...” 1766 р. Іван (о. Іоанн) Волховський – вихованець Києво-Могилянської Академії; ніжинським протопопом і настоятелем Миколаївського собору став дуже рано – в 25 років, завдяки протекції свого батька – Степана Волховського, теж ніжинського протопопа (в 1727-1761 роках) (див.: Києво-Могилянська Академія в іменах. – К., 2001. – С. 122).

План міста Ніжина 1771 р. (до статті О. Морозова «Маловідомий опис Ніжина 1766 року»)